

Català i castellà als segles XVIII i XIX

Josep Moran

Professor de la Universitat de Barcelona
i membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Precedents

Després de la unió definitiva de la Corona d'Aragó i del regne de Castella, és a dir a partir de Carles V o I, és evident que el castellà assolí una posició hegemònica, concomitant a l'hegemonia política que el regne de Castella tingué en l'àmbit hispànic. Aquesta hegemonia es produïa a través de la llengua de la monarquia, que havia adoptat el castellà, i per la influència cultural castellana del Siglo de Oro, sobretot en la literatura i al regne de València.

Però no és menys cert que la llengua institucional dels estats de llengua catalana continuava essent el català, i fins i tot l'Església posttridentina havia adoptat el català en els usos pastorals, els registres parroquials i la predicació, de manera ben explícita a la Província Eclesiàstica Tarraconense, però també de fet a la Valentina. Una mostra de perduració del català com a llengua de les institucions en el període constitucional o foral, la tenim en el fet que la documentació generada i publicada és en català o en llatí encara.¹ L'ensenyament, a càrrec de l'Església, també era en català o en llatí, encara que sembla que el castellà fou introduït aviat en els col·legis regits pels jesuïtes, adreçats directament a l'estament nobiliari que necessitava conèixer el castellà per a les seves relacions exteriors, sobretot a la cort.

1. En tenim una bona mostra en *Les ordinacions de la costa marítima del Regne de València (1673)* (1991), estudi i edició a cura de Joaquim Martí Mestre, València i Barcelona.

Segle XVIII: Nova Planta

De fet, la primera disposició legal en contra de l'ús de la llengua catalana fou emesa el 1700 emesa pel rei cristianíssim Lluís XIV per als territoris nord-catalans incorporats al seu reialme, malgrat que pel Tractat dels Pirineus s'establia el manteniment del règim institucional d'aquests territoris.

Després de la Guerra de Successió, al Principat de Catalunya, la Nova Planta de Felip V imposà el castellà a l'Exèrcit i a l'Administració territorial (Audiència, Intendència, etc.), als ajuntaments que eren caps de corregiment, a l'ensenyament superior (Universitat de Cervera), que tanmateix era majoritari en llatí, i limità progressivament la possibilitat d'editar llibres en català. Però la llengua catalana s'hi mantingué en molts altres usos públics: en l'Administració local, tant en els llocs de domini reial (excepte, com hem dit, en els camps de corregiment) com en els de jurisdicció senyorial, en la notaria, en l'ensenyament elemental, a càrrec de l'Església per mitjà d'escoles parroquials o municipals sota el control del rector, i en el mitjà, junt amb el llatí, que s'impartia en els seminaris diocesans o en escoles d'ordes religiosos, puix que el 1727 el Concili de la Província Eclesiàstica Tarraconense confirmà les disposicions anteriors que establien que l'única llengua pastoral a Catalunya era la catalana, tant per al clergat regular com per al secular en general. Tanmateix, per la influència dels bisbes regalistes i de l'Administració borbònica, apareixen progressivament durant el segle XVIII documents eclesiàstics en llengua castellana, que no devien tenir gaire incidència social excepte, potser, en la diòcesi de Tortosa.

Al regne de València, la pèrdua del dret civil propi substituït pel castellà després de la Guerra de Successió comportà una castellanització ràpida de la notaria i de l'Administració local, però l'ús de la llengua pròpia es mantingué almenys en el món eclesiàstic en l'àmbit parroquial fins a la imposició del castellà per l'arquebisbe Mayoral el 1742.

Carles III

Aquest monarca, després d'haver expulsat els jesuïtes el 3 d'abril de 1767, dictà noves disposicions uniformistes que afectaren la llengua catalana, sobretot en la famosa reial cèdula d'Aranjuez del 1768, presentada per l'aragonès comte d'Aranda.

L'article VI d'aquesta cèdula afectà l'ensenyament, sense el qual no era possible d'estendre el castellà, com queda ben palès en l'informe del Consejo de Castilla, que

va publicar i estudiar el malaguanyat Francesc Ferrer i Gironès: «Con este motivo, se debería también recomendar a los ordinarios diocesanos para que en sus curias se ac-túe precisamente en lengua castellana cesando la práctica de la latina o lemosina [...]. Para esto sería preciso también que la enseñanza de Primeras Letras, Latinidad y Re-tórica fuese en lengua española [és a dir, en castellà], porque sin esto no puede hacerse general, como conviene a una mayor unión de todas las provincias de la monar-quía, que es un punto esencial sobre que debe trabajar todo gobierno, para que, depuesto todo espíritu provincial se subroge al laudable de Patria o Nación.»²

La transcendència d'aquestes disposicions, que comportaven una ingerència di-recta de la monarquia en el món eclesiàstic, fou molt gran, i fins i tot hagué d'acatar-les un bisbe episcopalista i antiregalista com Josep Climent a Barcelona, el qual fins llavors s'havia mostrat favorable a la llengua catalana, i havia passat del llatí al català en la redacció de les actes i els decrets de les visites pastorals.

Centrant-nos en aquesta qüestió, cal dir que l'actitud d'aquest bisbe ha estat controvertida i interpretada contradictòriament. Així, a vegades ha estat considerat un defensor de la llengua catalana en moments ben difícils —per a ell mateix— i en altres ocasions un col·laborador sincer de la tasca d'introducció de la llengua caste-llana. I encara hi ha un autor, J. L. Marfany, que, adoptant una línia polèmica i revi-sionista respecte de la marginació del català durant l'edat moderna, afirma que «l'Església contribuïa a la preservació del català, sí, però alhora contribuïa a preser-var-lo en la diglòssia, com a llengua de les classes inferiors». Nosaltres creiem, en aquest sentit, que és exagerat de considerar servil el bisbe Climent pel fet que, obeint les disposicions reials, va haver d'introduir el castellà en el seminari. Pensem que no va imposar el castellà als liberals parroquials ni va prohibir la predicació en català a la catedral, com va fer a Mallorca el bisbe Juan Díaz de la Guerra. Probablement, Cli-ment no tenia una altra opció en aquest sentit, tenint al costat el capità general de l'Audiència amb els seus agents vigilants, com el fiscal Sisternes, encara que també fos castellanenc com ell i amic seu. De fet, la fama d'aquest bisbe va transcendir, puix que el 1864, Antoni de Bofarull formulava la pregunta següent: «¿Nada significa para vosotros el obispo Climent, sostenedor de la prosa catalana en el siglo pasado, Aribau, Martí, Rubió y todos los demás *trobadors nous* que han abierto la marcha del nuevo renacimiento?»³ Una altra qüestió és que pretengués que els catalans cultes sabessin bé el castellà (com ara l'anglès, per exemple), imprescindible per a desenvo-

2. Francesc FERRER I GIRONÈS (1985), *La persecució política de la llengua catalana*, Barcelona, p. 35-40.

3. *Estudios sobre la lengua catalana*, p. 66.

lupar-se en el medi borbònic de llavors, incloent-hi les colònies d'Amèrica, i que valorés, com Gregori Maians, la cultura en castellà, i sobretot els autors del Siglo de Oro, com Luís de Granada, que va fer editar, en la qual es devia formar intel·lectualment a la Universitat de València. Però això no implicava l'abandó de la llengua pròpia segons la consciència, els usos i les possibilitats de l'època. En tenim una mostra en el cas de Francesc Matheu i Esmandia, rector de Sant Boi de Llobregat entre els anys 1785 i 1800, autor d'un catecisme en català de gran difusió llavors, el qual va respondre en un castellà prou correcte (que contrasta amb el castellà molt deficient d'altres respostes) el qüestionari de Francisco de Zamora, fiscal de l'Audiència, de 1789.

Amb tot, hi degué haver resistència o inèrcia a aplicar les disposicions de Carles III, de manera que fou més efectiva als seminaris, controlats directament pels bisbes, que no pas a l'ensenyament primari, sota el control dels rectors. Però aquestes disposicions restrictives sembla que van tallar un inici de ressorgiment del català que es palesava en una modernització i extensió de l'ensenyament i en un augment de les publicacions en llengua catalana. Creiem que, concomitantment a la represa econòmica del país, l'ús de la llengua catalana s'hauria desenvolupat progressivament tant en l'ús literari com en la consideració social si el règim polític ho hagués permès, com va ocórrer a Menorca i fins al Rosselló. I recordem, en aquest sentit, que en aquest període és quan ressorgiren algunes llengües com l'alemanya i s'aplicaren a usos científics i literaris.

Però després del 1768, si bé l'ensenyament del català o en català no desaparegué del tot, és evident que les classes socials il·lustrades, la noblesa i la burgesia, adoptaren progressivament l'ús del castellà com a llengua escrita. Així, mentre que Josep Finestres (1688-1777), des de Cervera, escrivia sovint les seves cartes en català (ço que no feia ja el valencià Gregori Mayans), Ramon Corts ha observat que a partir de la segona meitat del set-cents, aquells que es cartegen amb Fèlix Amat, a excepció de la seva germana Teresa i algun altre familiar, com també el mateix Amat, empren sempre el castellà, quan, abans, s'expressaven en català, i un catalanista de la pre-Renaixença com Pròsper de Bofarull (1777-1859) escrivia sempre en castellà al seu nebot Salvador Brocà. Però amb tot, malgrat les pressions polítiques i socials, els clergues i els escrivans o notaris continuaven fent llurs escriptures en català, i en català es redactaven els nombrosos dietaris familiars que han arribat fins a nosaltres, almenys a Catalunya.

Període napoleònic

Encara que no va tenir transcendència, és ben interessant d'observar el tractament que va tenir la llengua catalana en aquest període, i que ens il·lustra que era possible un procés ràpid de normalització si el règim polític el propiciava o el permetia.

Durant el domini napoleònic, el gironí Tomàs Puig va induir el mariscal Augereau a fer una política de recuperació de la llengua catalana en l'ús públic, i per aquest motiu foren publicats en català i en francès els avisos oficials i el *Diari de Barcelona*, i en català les actes de l'Ajuntament de Barcelona, a sol·licitud del regidor Antoni de Ferrater. Malgrat les especulacions polítiques de Tomàs Puig, l'adopció del català pels ocupants francesos era purament estratègica, perquè llur intenció era d'unir en tot Catalunya a l'Imperi. Amb tot, aquesta assimilació havia d'ésser per força progressiva, i entretant calia traduir els codis francesos, per tal com la major part dels habitants del Principat no entenia el francès. L'Administració francesa va consultar a una comissió de juristes col·laboracionistes si els codis s'havien de traduir al català o al castellà. Aquests juristes, que provenien de l'Administració borbònica i s'havien habituat a escriure en castellà, malgrat que eren catalans, recomanaren la traducció al castellà. Els motius que adduïren no són evidentment llur ineptitud sinó pretextos, per exemple que «la llengua castellana és la llengua de les Acadèmies i dels espectacles. Té una gramàtica, una ortografia i un diccionari, i no hi ha en canvi cap gramàtica ni ortografia catalana, i els diccionaris catalans són molt incomplets». Però contra l'opinió d'aquests juristes, el baró de Gérando, intendent francès de l'Alta Cerdanya, que era un membre destacat de la Il·lustració francesa de llavors, escriu al ministre francès Regnier «que l'ús de la llengua castellana o espanyola no havia estat introduït a Catalunya fins a l'època de la submissió d'aquesta província a les lleis generals d'Espanya [...] l'època en què les places de la magistratura arrabassades als catalans foren reservades als castellans sols; una època de la qual els catalans conserven un dolorós record [...], que els juristes del país prefereixen el castellà perquè estan més acostumats a escriure'l [...]. Però la llengua catalana té les seves gramàtiques, els seus diccionaris, la seva literatura. Les Constitucions de Catalunya, que contenen els codis d'aquesta província, estan escrites en català. Els notaris redacten quasi totes les escriptures en català». En aquest sentit hem de dir que el fet que Josep-Pau Ballot, professor de retòrica, gramàtica castellana i llatina al Seminari de Barcelona, emprengués la redacció de la seva *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* durant el període napoleònic no fou casual, sinó que era una resposta a les discussions sobre la viabilitat literària de la llengua catalana, menystinguda per molts lletrats d'aquell temps, com va posar en relleu Joan Mercader.

Segle XIX: règim constitucional

El redreç de la situació de la llengua catalana d'antuvi sembla que hauria pogut ésser assumit pel corrent liberal espanyol, que des de les Corts de Cadis s'afanyava a superar l'absolutisme de l'Antic Règim; però la tendència triomfant del liberalisme espanyol (i francès) fou de caràcter centralista i uniformador, continuador del règim que pretenia superar; i és que, com va posar en relleu Alexis de Tocqueville pel que fa a França, el centralisme uniformador que caracteritzava el moviment jacobí sorgit de la Revolució, no havia estat inventat per aquest corrent polític, sinó que es remuntava precisament a l'Antic Règim.

Però si la política de l'Antic Règim es basava en la imposició, i per tant fou rebuda com una opressió, amb el règim liberal la sobirania teòricament era en el poble, i calia rebre de bon grat qualsevol disposició de la Constitució. I el centralisme dels liberals espanyols mirava amb desconfiança fins i tot les juntes provincials que havien estat creades per lluitar contra el domini napoleònic; per això, el poeta i polític liberal madrileny Manuel José Quintana, en el manifest redactat per ell que va publicar-se el 28 d'octubre de 1809, afirmava que «la hidra de federalismo, acallada felizmente en el año anterior, osa otra vez levantar sus cabezas ponzoñosas», malgrat que en aquell temps no s'haguessin desenvolupat encara les idees federalistes a Espanya, idees inspirades sobretot en el règim polític dels Estats Units i també de Suïssa.

Així doncs, el nou règim «liberal», a partir sobretot d'Isabel II (1833-1868), alhora que promovia la formació d'una oligarquia politicoeconòmica, imposà el castellà en els nous organismes que els règims constitucionals establien en substitució dels de l'Antic Règim, com és el cas de l'Administració local, i en l'ensenyament sobretot a partir de la llei Moyano, del 1857, en tots els nivells. També fou imposat el castellà a l'Administració eclesiàstica en les diòcesis on encara es mantenia l'ús del català, com en el cas de Barcelona, aprofitant l'aplicació del concordat del 1851, generalment de manera subreptícia.

La nova legislació comercial (Codi de comerç del 1829) obligava, a més, a redactar en castellà la documentació comercial, que fins llavors se solia fer en català. Aquesta mesura afectà plenament el procés d'industrialització i de l'extensió del comerç que se'n derivava, el qual, malgrat que era un fenomen ben català, es desenvolupà, pel que fa a la documentació escrita, del tot en castellà, cosa que ha condicionat notablement l'ús escrit del català i, en general, qualsevol procés posterior de normalització de la llengua catalana.

A més, el 1870, durant el mandat del general Prim precisament, fou creat el Re-

gistre Civil, que utilitzà exclusivament el castellà, la qual cosa comportà la castellanització de l'onomàstica personal catalana. La toponímia oficial també fou abusivament castellanitzada o desfigurada a partir de la cartografia i en els nomenclàtors oficials de llavors, amb formes aberrants com «San Baudilio», «San Cucufate» o «Villanueva» en lloc de Sant Boi, Sant Cugat o Vilanova.

Finalment, tant la llei com, sobretot, el reglament del 1874 comportaven la castellanització de la notaria, últim reducte d'utilització del català en documents de caràcter públic.

La Renaixença

Paral·lelament a aquesta imposició total del castellà en l'activitat oficial i en l'ensenyament (que tingué com a conseqüència l'extensió del castellà escrit en tots els àmbits, fins i tot en la correspondència privada), els primers representants d'aquest moviment adoptaren una posició contradictòria respecte de l'ús lingüístic: estimaven Catalunya, la seva llengua i les seves particularitats en general, especialment el dret, però no van formular cap programa coherent de normalització del català, sinó que participaven d'una manera o altra en les activitats del nou règim, que bandejava totalment el català de la vida pública. Aquest és el cas, per exemple, d'Antoni Puigblanch, d'Aribau, i fins de Milà i Fontanals, que no anava més enllà d'un sistema purament diglòssic: el català s'havia de reservar per a la comunicació personal o per a l'obra literària de caràcter més afectiu.

Sota aquests condicionaments naixia la Renaixença, i fou Joaquim Rubió i Ors, en el pròleg a les seves poesies del 1841, qui els va exposar amb més lucidesa. Després de fer un clam contra «la vergonyosa y criminal indiferencia ab que alguns miran lo que pertany á sa patria», descriu les esplendors passades, manifesta l'actitud ètica d'escriure en català i forma un programa d'actuació possibilista, adaptat a les circumstàncies polítiques: «Catalunya pot aspirar encara á la independència no á la política [...], però si a la lliterària, fins a la qual no s'estén ni se pot estendre la política del equilibri.»

Uns quants anys més tard, el 1859, d'acord amb aquest programa s'instauraren els Jocs Florals, que foren la màxima expressió pública que el règim liberal permeté a la llengua i a la cultura catalanes. Però és evident que aquest plantejament inicial era insuficient per a assegurar la supervivència de la llengua en el món modern, com es pot comprovar clarament en la història contemporània de l'occità. Calia anar més enllà en el procés de normalització, que no es podia limitar a l'ús literari.

La Restauració

La Restauració borbònica del 1874 fou un moviment nascut com a reacció contra la Primera República, de caràcter federal, i heretà el sistema centralista i unitari tradicional del liberalisme (o pseudoliberalisme espanyol), alhora que es consolidava l'oligarquia política i econòmica centrada en Madrid que disposava d'un clientelisme territorial que li assegurava el seu predomini.

Aquest règim consumà el bandejament del català en l'Administració i de l'ensenyament. Així, el 1881 la nova llei d'enjudiciament civil obligava a redactar en castellà tota la documentació, de manera que qualsevol escrit redactat en una altra llengua havia d'ésser traduït perquè tingués valor legal.

En aquestes circumstàncies es produeix el fet contradictori que mentre es consolida i es desenvolupa la Renaixença literària, la llengua catalana és exclòsa totalment en l'àmbit oficial, i en bona part també en l'ús privat escrit a causa de l'ensenyament exclusivament en castellà. Però malgrat aquestes condicions desfavorables, la Renaixença contribuï sens dubte a mantenir el prestigi social del català, de manera que aquesta llengua no fou abandonada pels parlants, sinó que es mantingué com a llengua pròpia habitual fins i tot per a la burgesia i la intel·lectualitat al Principat i a les Illes. Al País Valencià, la llengua pròpia no assolí el mateix prestigi entre la burgesia, molt vinculada al sistema polític i social espanyol, que inicià un procés bastant general de castellanització, sobretot a les ciutats d'Alacant i València.

La Renaixença literària sembla que fou contemplada al principi del període de la Restauració amb curiositat i expectació, tot intentant d'assimilar-la a un concepte ampli de la nacionalitat espanyola, més teòric o oportunista que real. Això es manifesta en ocasió de l'ingrés de Víctor Balaguer a les reials acadèmies de la Història i de la Llengua els anys 1875 i 1883, respectivament. En el discurs del 1875, Víctor Balaguer tractava el tema *De la literatura catalana*, on dóna constància del naixement d'una literatura que no era en llengua «nacional». En la resposta a aquest discurs, José Amador de los Ríos, catedràtic de Literatura Espanyola a la Universitat de Madrid, després de demanar-se si es tracta d'una «revolució natural» o d'una «reconstrucció arqueològica», manifesta que no veu cap incompatibilitat entre aquest renaixement literari i «las leyes fundamentales del genio y de la cultura españolas».

El 1883, Balaguer dissertà sobre «El significado e importancia de las literaturas regionales». Segons ell, en la «gran nacionalidad española» hi caben les literatures regionals, ja que la unitat d'Espanya ha d'ésser una unitat plural. La resposta en aquesta ocasió fou a càrrec d'Emilio Castelar (un altre polític inicialment progressista adap-

tat al règim de la Restauració), el qual, de manera grandiloqüent, féu una descripció elogiosa i no gens compromesa de la història de la literatura catalana i justificà la seva inexistència moderna dins la «unidad y variedad» d'Espanya.

El catalanisme polític

Altres literats i intel·lectuals espanyols d'aquest període, com Juan Valera i, sobretot, Marcelino Menéndez y Pelayo, seguiren inicialment amb simpatia la Renaixença catalana. Però a mesura que aquest moviment es consolidava i eixamplava la seva base social, apareixia també el recel i fins l'hostilitat, en relacionar el moviment literari amb el desenvolupament del catalanisme polític.

Això es féu palès no solament en la correspondència particular de Valera sinó també en les polèmiques entre Gaspar Núñez de Arce, Valentí Almirall i Joan Mañé i Flaquer, durant els anys 1886 i 1887, i entre Leopoldo Alas i Pompeu Gener, el 1894, o en l'estudi de Francisco Tubino sobre la Renaixença, del 1880. Fins i tot els intel·lectuals espanyols més comprensius, com Menéndez y Pelayo, deixeble de Milà i Fontanals, o el P. Francisco Blanco García, no passaren d'admetre un compromís cultural, no polític; és a dir, admeteren l'existència de la literatura catalana, però no pas la del catalanisme polític, en el qual veien sempre un perill per a la unitat espanyola.

És evident que ni del règim de la Restauració ni del liberalisme espanyol en general, espantat per la guerra de Cuba, no podia sorgir cap moviment favorable a la normalització de la llengua catalana més enllà dels Jocs Florals o d'una tolerància més o menys gran envers la producció literària en general, perquè es basava en un centralisme rígid i en l'afany d'assolir un estat unificat tant lingüísticament, a partir sobretot de l'escola, consumant el procés iniciat per la reial cèdula de Carles III, com pel que fa a la legislació i a l'Administració, com ho demostra el fet d'haver suprimit els furs bascos i l'intent de supressió de la legislació civil particular, incloent-hi la catalana.

Per aquest motiu el 1881 Valentí Almirall retragué a Víctor Balaguer que intentava d'harmonitzar el liberalisme espanyol amb el catalanisme: «Lo Catalanisme no és l'Espanyolisme, per la senzilla raó que les dues paraules expressen idees distintes [...] Desenganyi's lo senyor Balaguer [...]. Los espanyolistes aspiren a una pàtria gran, unificada y centralitzada [...]»

Per sort, la Renaixença no es limità, almenys al Principat, a esdevenir un moviment exclusivament literari i cultural, sinó que, a partir del federalisme i per obra

principalment d'Almirall, eixamplà el seu camp d'acció fins a desenvolupar un programa d'actuació política per tal de fer front al centralisme dels corrents polítics espanyols.

No podem fer ara una descripció detallada del desenvolupament del catalanisme polític, però sí que hem d'assenyalar que el català fou la llengua pròpia d'aquest moviment i que les seves reivindicacions recollien explícitament la demanda d'oficialitat de la llengua catalana. Així, el català fou la llengua de la premsa catalanista, a partir de *La Renaixença* (1871) i el *Diari Català* (1879); de les publicacions de les entitats catalanistes, i de les exposicions doctrinals, tant de *Lo Catalanisme*, de V. Almirall, com de *La tradició catalana*, de Torres i Bages, excepte, naturalment, de les que eren adreçades a un públic castellà.

Quant als documents reivindicatius, en el *Missatge a la reina regent*, del 1888, es demanava «que la llengua catalana sia la llengua oficial a Catalunya per a totes les manifestacions de la vida d'aquest poble; que l'ensenyament a Catalunya sia donat en llengua catalana», i en les Bases de Manresa del 1892, la base quarta era dedicada a aquesta qüestió: «La llengua catalana serà la única que ab caràcter oficial podrà usar-se a Catalunya y en les relacions d'aquesta regió ab lo Poder central.» Aquesta base, defensada per Ramon Picó i Campanar, fou aprovada per unanimitat sense esmena.

A més, el Primer Congrés catalanista, del 1880, proposà la creació d'una acadèmia de la llengua catalana, a la qual s'encomanava la funció d'establir una normativa lingüística a fi de superar l'inconvenient que comportava la manca de normativa ortogràfica i gramatical per a la plena normalització de l'ús de la llengua.

Com hem dit anteriorment, la reacció de la classe política i intel·lectual espanyola de la Restauració en general fou d'incomprensió i d'hostilitat envers les reivindicacions catalanistes, considerades «separatistes» i sovint qualificades d'anacròniques i reaccionàries. Fins i tot la llengua catalana era considerada sovint com a «dialecte», amb connotació pejorativa. Aquesta reacció creà un corrent anticatalanista que ha influït i influeix encara la història de Catalunya i d'Espanya i que condiciona qualsevol procés de normalització de la llengua catalana.

Bibliografia

- BONET I BALTÀ, Joan (1984). *L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença*. Barcelona.
- CORTS I BLAY, Ramon (1992). *L'arquebisbe Fèlix Amat (1750-1824) i l'última il·lustració espanyola*. Barcelona.

- FERRANDO FRANCÉS, Antoni; NICOLÁS AMORÓS, Miquel (2005). *Història de la llengua catalana*. Barcelona.
- FERRER I GIRONÈS, Francesc (1986). *La persecució política de la llengua catalana*. Barcelona.
- JARDÍ, Enric (1960). *Antoni Puigblanch: Els precedents de la Renaixença*. Barcelona.
- JORBA, Manuel (1984). *Manuel Milà i Fontanals en la seva època*. Barcelona.
- MARFANY, Joan Lluís (2001). *La llengua maltractada*. Barcelona.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1985). *Els mallorquins i la llengua autòctona*. Barcelona.
- MERCADER I RIBA, Joan (1978). *Catalunya i l'Imperi napoleònic*. Barcelona.
- MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep (1994). *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona.
- (2004). *Estudis d'història de la llengua catalana*. Barcelona.
- TOCQUEVILLE, Alexis de (1983). *L'antic règim i la revolució seguit de l'estat social i polític de França abans i després de 1789*. Barcelona.
- TORT I MITJANS, Francesc (1978). *El obispo de Barcelona Josep Climent i Avinent, 1706-1781*. Barcelona.